

Medical Ethics and Law
Research Center

Tārīkh-i pizishkī i.e., Medical History

2023; 15(48): e8

Shahid Beheshti
University of Medical Sciences

A Study of the Place of Gomiz in Ancient Iranian Health

Seyyede Zahra Adabini¹, Tahereh Shakeri², Seyyed Mohammad Hashemi Mehr³, Jamal Rezaei Orimi^{4*}

1. Dr. Noorani Vasal Museum and Center for Scientific and Cultural Studies, Shiraz University of Medical Sciences, Shiraz, Iran.
2. Department of Medical History, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.
3. Department of History of Medical Sciences, Babol University of Medical Sciences, Babol, Iran.
4. Department of History of Medical Sciences, Faculty of Paramedicine, Mazandaran University of Medical Sciences, Sari, Iran.

ABSTRACT

Background and Aim: Hygiene, individual and social health had a special place in ancient Iran and the Gomiz (cow urine), as a disinfectant and purifying substance, have been considered by the ancient Iranians. The purpose of this research is to study the place of Gomiz as a natural cleanser in the health of ancient Iran.

Methods: This research was conducted by library method and content analysis, based on historical and religious sources with the keywords Gomiz, Natural cleanser, Ancient Iran and hygiene. The keywords were searched in Persian and English in Scopus, Science Direct, Google Scholar and SID databases and the findings were written after collection, coding and classification.

Ethical Considerations: In this research, the ethical aspects of library study including the authenticity of the text, honesty and trustworthiness have been observed.

Results: Water and Gomiz have been the purifiers of ancient Iran and used to purify the human body and soul, environment, dishes, clothes, corpses and contaminated places, reducing disease transmission and medical cases. Gomiz was used in most religious rituals, including Ablution, Disinfecting and Barshanum and was sometimes considered more effective than water.

Conclusion: According to ancient Iranian sources, Gomiz was considered a disinfectant and a cleanser and often washing with clean water has also been discussed. However, Gomiz was considered a cleansing and disinfectant substance in Zoroastrian religious ceremonies it is not considered a disinfectant in the scientific community today. Although gomiz is pure in Islam, it is not a purifying element. Further practical and laboratory research in confirming or disproving the disinfectant properties of Gomiz by relevant experts could be a retelling of a new theory.

Keywords: Gomiz; Natural Cleansers; Ancient Iran; Hygiene; Medical History

Corresponding Author: Jamal Rezaei Orimi; **Email:** Rezaei.history93@gmail.com

Received: April 15, 2022; **Accepted:** December 30, 2022; **Published Online:** June 19, 2023

Please cite this article as:

Adabini SZ, Shakeri T, Hashemi Mehr SM, Rezaei Orimi J. A Study of the Place of Gomiz in Ancient Iranian Health. *Tārīkh-i pizishkī, i.e., Medical History*. 2023; 15(48): e8.

مجله تاریخ پزشکی

دوره پانزدهم، شماره چهل و هشتم، ۱۴۰۲

بررسی جایگاه گمیز در بهداشت ایران باستان

سیده زهرا آدابی نیا^{۱b}، طاهره شاکری^۲، سید محمد هاشمی مهر^۳، جمال رضایی اوریمی^{۴*}

۱. موزه و مرکز اسناد و مطالعات علمی فرهنگی دکتر نورانی وصال، دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز، ایران.
۲. گروه تاریخ پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.
۳. گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی بابل، بابل، ایران.
۴. گروه تاریخ علوم پزشکی، دانشکده پیراپزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مازندران، ساری، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: بهداشت، سلامت فردی و اجتماعی در ایران باستان، مقام ویژه‌ای داشته و گمیز (ادرار گاو)، به عنوان ماده‌ای ضد عفونی و تطهیرکننده، در نزد ایرانیان باستان مطرح بوده است. هدف از پژوهش حاضر، بررسی جایگاه گمیز به عنوان یک پاک‌کننده طبیعی در بهداشت ایران باستان است.

روش: این پژوهش، به روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا، بر اساس منابع تاریخی و مذهبی با واژگان کلیدی گمیز، مطهرات طبیعی، ایران باستان و بهداشت صورت پذیرفت. واژگان کلیدی، به زبان فارسی و انگلیسی، در پایگاه‌های Scopus، Science Direct، Google Scholar، SID جستجو و یافته‌ها پس از جمع‌آوری، کدگذاری و طبقه‌بندی، مکتوب گردید.

ملاحظات اخلاقی: در این پژوهش، جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متن، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

یافته‌ها: گمیز از مطهرات ایران باستان بوده و برای تطهیر جسم و روح انسان، محیط، ظروف، البسه، اجساد و اماکن آلوده، کاهش انتقال بیماری و موارد طبی استفاده می‌شدند. گمیز در بیشتر آیین‌های مذهبی، از جمله پادیاپ، پلشت‌بری و برش‌نوم کاربرد داشته و گاهی آن را مؤثرتر از آب می‌دانستند.

نتیجه‌گیری: با استناد به منابع کهن ایران باستان، گمیز، ماده‌ای پاک و ضد عفونی‌کننده شمرده می‌شد و اغلب در کنار آن، شستشو با آب پاک نیز مطرح بوده است، هرچند گمیز در مراسم مذهبی زرتشتیان، ماده‌ای پاک‌کننده و پلشت‌بر محسوب می‌شد، ولی در جوامع علمی امروز آن را جزء ضد عفونی‌کننده‌ها نمی‌دانند. در دین اسلام نیز با اینکه گمیز پاک است، ولی عنصر تطهیرکننده نیست. تحقیقات عملی و آزمایشگاهی بیشتر در جهت تأیید یا رد خاصیت ضد عفونی‌کننده گمیز توسط متخصصان مربوطه، می‌تواند بازگوکننده نظریه جدیدی باشد.

واژگان کلیدی: گمیز؛ مطهرات طبیعی؛ ایران باستان؛ بهداشت؛ تاریخ پزشکی

نویسنده مسئول: جمال رضایی اوریمی؛ پست الکترونیک: Rezaei.history93@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۰۹؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۳/۲۹

خواهشمند است این مقاله به روش زیر مورد استناد قرار گیرد:

Adabinia SZ, Shakeri T, Hashemi Mehr SM, Rezaei Orimi J. A Study of the Place of Gomiz in Ancient Iranian Health. *Tārīkh-i pizishkī*, i.e., *Medical History*. 2023; 15(48): e8.

مقدمه

توجه به سلامت و رعایت بهداشت عمومی همواره یکی از دغدغه‌های اصلی حکومت‌ها و آیین‌های مذهبی بوده و پادشاهان ایرانی از پایه‌گذاران احداث مراکز درمانی و آموزشی به شمار می‌رفتند. رعایت بهداشت عمومی در ایران باستان، سابقه‌ای چند هزار ساله دارد. آموزه‌های مذهبی مرتبط با پاکیزگی چنان با اصول پیشگیری از بیماری‌ها درآمیخته بودند که تفکیک آن‌ها امکان‌پذیر نبود (۱). در این بین، دستورات زرتشت، در عالی‌ترین مرتبه قرار داشت (۲). در نزد ایرانیان باستان، رعایت اصول بهداشت و سلامت فردی و جمعی بسیار مهم بوده است، آن‌ها، علت ایجاد بیماری را رعایت نکردن بهداشت و عوامل بیماری‌زا دانسته و بارها در متون مذهبی خود، دستورات و توصیه‌های لازم و ضروری را در رابطه با رعایت بهداشت فردی و سلامت جامعه، گوشزد نموده‌اند. گندزدایی و یا به اصطلاح پلشت‌بری، از جمله این توصیه‌ها برای از بین بردن عوامل بیماری‌زا و یا چگونگی ضد عفونی کردن شخص و محیط، در زمان تماس با لاشه حیوان، جسد انسان و اشیای آلوده بوده است (۳).

در ایران باستان برخی عناصر مهم و سودمند در طبیعت، پدیده‌ها، حیوانات و موجودات جهان هستی مانند آتش، هوم، خورشید و آب به دلیل نقش مؤثر خود در زندگی مردم، مقدس شمرده می‌شدند. گاو نیز از جمله این مقدسات بوده که در کشاورزی، شخم‌زدن، گردونه‌کشی و بارکشی با کارکرد خود، نقش بسیار مهم و اساسی را در معیشت مردم ایفا کرده، در میان چارپایان بسیار مفید تلقی می‌شده است. بر طبق باور و اعتقاد آریایی‌ها، گاو اولین آفریده ایزد است که از اعضای بدن او گیاهان مختلف شفا بخش می‌روید و طی قرن‌ها، برخی نژادهای آریایی مانند هندوان گمیز، پنچاگاو یا ادرار گاو را وسیله طهارت و پاکیزگی برمی‌شمردند (۴-۶).

گمیز (ادرار گاو) یکی از مهم‌ترین پاک‌کننده‌ها در باور ایرانیان باستان بوده و در مراسم و آیین‌ها از آن به عنوان پاک‌کننده و ضد عفونی‌کننده اجسام آلوده استفاده می‌شده است. در «وندیداد» از گمیز به عنوان یک عامل ضد عفونی‌کننده برای

تطهیر جسد انسان و لباس‌های خونی، به خصوص لباس زنان بعد از سقط جنین، یاد شده و استفاده از آن نه فقط به عنوان یک ماده در آیین و یا دستور مذهبی، بلکه به عنوان عامل پلشت‌بر کاربرد داشته، چنانکه امروزه نیز ادرار، یک ماده ضد عفونی‌کننده محسوب می‌شود (۷).

بررسی تأثیر و نفوذ اعتقادات و باورها در زندگی مردمان ایران باستان، با استفاده از گنجینه‌های ارزشمندی چون آیین‌های مذهبی و آموزه‌ها، شاخص‌ها و دستورات بهداشتی موجود در متون کهن مذهبی و تاریخی، یکی از شیوه‌های اساسی و مهم برای درک ریشه‌های فرهنگ و تمدن است، از آنجایی که استفاده از گمیز به عنوان ماده ضد عفونی‌کننده در دوران باستان مرسوم بوده و جایگاهی ویژه در طهارت و پاک‌ی و بهداشت فردی و جمعی داشته است، نویسندگان مقاله بر آن شدند تا با مراجعه به کتب گذشتگان و پژوهش‌های اخیر، اطلاعات مستندی از آیین‌های مذهبی در فرهنگ و تمدن ایران باستان و نقش گمیز در باورها، اعتقادات و آموزه‌های بهداشتی بیان نمایند. در همین راستا با توجه به پاک‌بودن آب در همه ادیان، پرسش‌هایی در زمینه گمیز مطرح شد: گمیز چیست؟ موارد کاربرد آن در متون مذهبی ایران باستان چه بوده و نحوه استفاده از آن چگونه بوده است؟ آیا شستشو و طهارت فقط با گمیز انجام می‌گرفته است؟ و این پژوهش پیرامون پاسخ به سؤالات فوق، شکل گرفت.

تاکنون کتب مختلفی در حوزه اعتقادات و باورهای بهداشتی در قالب آیین‌های مذهبی پیشینیان تألیف شده است. همچنین پژوهش‌های متعددی نیز در زمینه پیشینه پزشکی، آداب و دستورات بهداشتی ایران باستان انجام گرفته است که برخی به گمیز اشاره کرده‌اند، از آن جمله کاویانی (۱۳۸۹ ش.) در مقاله‌ای با عنوان «پزشکی و سیر تحول درمان در ایران باستان» ضمن شرح تاریخی تحولات پزشکی با استناد به اوستا و شاخه‌های فرعی این کتاب، در مبحث «اصول بهداشتی و اهمیت آن در نزد ایرانیان» استفاده از گمیز را به عنوان یک ماده پلشت‌بر و پاک‌کننده، در چند سطر شرح داده است (۸). بهنام‌فر و ابویی مهریزی (۱۳۹۱ ش.) در «پزشکی و روش‌های بهداشتی - درمانی در متون کهن ایرانی» با استفاده

گرفت. هدف از پژوهش حاضر، بررسی پاک‌کننده‌های طبیعی آب و گمیز در باور ایرانیان باستان است.

ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر جنبه‌های اخلاقی مطالعه کتابخانه‌ای شامل اصالت متون، صداقت و امانتداری رعایت شده است.

روش

این پژوهش، به روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوا با تمرکز بر روی آثار و نوشته‌های مرتبط با ایران باستان و بر اساس جمع‌آوری داده‌ها از منابع مختلف نظیر اوستا، وندیداد، بندهش، شایست ناشایست، دینکرد و کتاب‌های مرتبط با تاریخ پزشکی و دامپزشکی ایران انجام گرفته است. ابتدا با توجه به موضوع پژوهش و بررسی اولیه، کلمات «گمیز، مطهرات طبیعی، ایران باستان، بهداشت» به عنوان واژه کلیدی انتخاب شدند، سپس منابع کهن باستان، با توجه به واژگان کلیدی، به صورت دقیق مورد مطالعه قرار گرفته و یافته‌های هر کتاب به صورت مجزا، فیش‌برداری شدند، سپس جستجوی واژگان کلیدی در متون تاریخی و دایره‌المعارف و فرهنگ‌نامه‌ها انجام گرفت و مطالب مرتبط با موضوع، یادداشت‌برداری شدند. همچنین جهت دستیابی به اطلاعات و پژوهش‌های نوین، واژگان کلیدی به زبان فارسی و انگلیسی، در سایت‌ها و پایگاه‌های اطلاعاتی Science Direct، Scopus، Google Scholar، SID جستجو و مقالاتی مرتبط با هدف پژوهش، انتخاب و پس از مطالعه، فیش‌برداری شدند. داده‌ها، بعد از جمع‌آوری، کدگذاری و طبقه‌بندی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و پس از بارش افکار، نتایج نهایی مکتوب گردید.

یافته‌ها

بر طبق باور و اعتقاد آریایی‌ها، گاو اولین آفریده ایزد است که از اعضای بدن او گیاهان مختلف شفابخش می‌روید. همچنین در طی قرن‌ها، برخی نژادهای آریایی مانند هندوان، گمیز، پنجاگاو یا ادرار گاو را وسیله طهارت و پاکیزگی

از منابع کهن و روش توصیفی - تحلیلی به بررسی پزشکی و روش‌های بهداشتی درمانی در ایران باستان پرداخته‌اند و در لا به لای سطور مقاله به موارد استفاده از گمیز در پلشت‌بری و مراسم آیینی در متون کهن ایرانی اشاره کرده‌اند (۹). رجبی و مشهدی نوش‌آبادی (۱۳۹۲ ش.) در «آیین‌های طهارت در دین زرتشتی» به بررسی آیین‌ها در کتاب اوستا پرداخته و کاربرد گمیز را در مراسم مختلف طهارت بازگو کرده‌اند (۳). سنگاری و رنجبر (۱۳۹۹ ش.) در «تبیین و تحلیل شاخص‌های بهداشت شخصی در امپراتوری ساسانی و اهداف و دلایل به کارگیری آن» شاخص‌های بهداشت شخصی، شستشو و تطهیر با آب و خاک و گمیز و استفاده از مکان‌هایی برای شستشو در دوران ساسانیان را به شیوه توصیفی - تحلیلی بررسی کرده‌اند (۱۰).

با توجه به اهمیت این موضوع در دوران باستان، بررسی کتب، پایان‌نامه‌ها، مقالات و سایر منابع مرتبط، حاکی از آن است که تاکنون پژوهش مستقل و جامعی در ارتباط با نقش آب و گمیز در بهداشت مردم ایران باستان صورت نگرفته و آنچه انجام شده در قالب گزارشات خلاصه و پراکنده در منابع بوده است، هرچند پژوهشگران بسیاری به موضوع بهداشت و طب و پیشینه آن در دوران ایران باستان پرداخته‌اند، اما توجه به آب و گمیز و نقش آن در بهداشت مردمان باستان به عنوان یک ماده پاک‌کننده، به علت پراکندگی مطالب در متون کهن و حتی پژوهش‌های جدید، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این رو در این پژوهش سعی شده است با توجه به عدم یا کمبود مطالعات مستقل پیرامون این موضوع در بهداشت ایران باستان و اهمیت بسیاری که آموزه‌های بهداشتی متون کهن در پژوهش‌های تاریخ پزشکی دارند، به بررسی نقش آب و گمیز در بهداشت ایرانیان باستان پرداخته شود.

در این تحقیق برای پاسخگویی به سؤالات مطرح‌شده، ضمن روشن‌ساختن نقش گاو در باورهای مردم، معنای گمیز و خواص آن نزد ایرانیان، موارد کاربرد و نحوه استفاده از آن و مراسم و آیین‌های مرتبط با گمیز مورد بررسی قرار خواهد

پیه گاو و استفاده از پوست آن نیز همانند جوامع امروزی متداول بوده است (۱۸).

در افسانه خلقت گاو، از گیاهانی مانند آویشن نام برده شده که خاصیت دارویی و گندزدایی دارد. مردمان قدیم بر این باور بودند که هر قسمت از بدن حیوان برای درمان بیماری همان اندام کارایی دارد، مثلاً مغز گاو و یا گوسفند در درمان بیماری‌های مغزی کاربرد داشت که امروزه استفاده از ویتامین‌ها و آنزیم‌ها در این باره مطرح است (۱۹). در وندیداد، ارزش عهد و پیمان یک گاو، پس از یک انسان برشمرده شده و در صورت احترام به گاو، شیر فراوان، روغن و چربی و نسل پاک از او پدید می‌آید. همچنین زمینی که در آن از گاو، نیکو نگهداری شود، بر سایر زمین‌ها برتری دارد (۱۱).

۲. **گمیز:** گمیز (GŌMĒZ) (ادرار گاو) واژه‌ای پهلوی است که در زبان اوستایی گومیزا Gaomaēza و گئوش میسمن نیز نامیده می‌شود (۲۰). در پهلوی به آن گومج Gum^{ec} نیز گفته و آن را با کاف نیز ضبط کرده‌اند که به استناد برهان قاطع (۲۱) با گاف صحیح‌تر و به معنای بول، شاش، شاشه و پیشاب و ادرار است (۲۲). در روش‌هایی که در وندیداد آمده، بنا به سنتی دیرینه که ریشه در اسطوره‌های کهن هند و ایرانی دارد، گمیز را در مرحله‌ای از آیین پاک کردن تن و جامه آلوده به کار می‌برده‌اند (۳). در کتاب «شایست ناشایست و سد در نثر»، از گمیز با نام «پادیاب» و «پچو» (۱۳، ۲۴) و در «ارداویرافنامه» با واژه «نیرنگ» و «پادیاب» (۲۵) یاد شده است. «نیرنگ» در واقع همان گمیز مخلوط با خاکستر آتشین است (۲۶).

۱-۲. **موارد کاربرد گمیز:** در ایران باستان، گمیز برای ایجاد طهارت و پاکی مانند درمان بیماری‌های روانی، پاک کردن ظروف و پوشاک، زن دشتان (حیض)، سقط جنین و تماس با مرده استفاده می‌شده است. در دین زرتشت لاشه مردار شامل استخوان، خون، ادرار وی و هر آنچه هنگام بیماری یا تندرستی از بدن انسان جدا می‌شود، مانند ادرار و مدفوع، پلید و آلوده است (۱۶). زرتشتیان در هر روز موظف به شستن دست و صورت با گمیز قبل از طلوع خورشید بوده و در عمل

برمی‌شمردند. آفتاب، آب، خاک، آتش، گمیز و سگ دید، از جمله مطهرات در آیین زرتشت محسوب می‌شوند که علاوه بر طهارت انسان و محیط از عناصر ناپاک، برای آمادگی در عبادت نیز به کار می‌روند. از میان این مطهرات، گمیز (ادرار گاو) اهمیت فراوانی دارد، چنانچه در پاک‌نمودن نجاسات، گاهی مؤثرتر از آب محسوب می‌شده و برای به دست‌آوردن پاکی، اغلب می‌بایست از حوضچه‌های چندگانه گمیز عبور کرد.

بحث

پاکی و طهارت همیشه در همه ادیان از منظر تقدس و فارغ از مسائل بهداشتی و درمانی مطرح شده است (۱۴). در ایران باستان، شخص ناپاک یا «ریمن» برای تطهیر می‌بایست اقدام به پلشت‌بری، برش‌نوم‌دهی و پادیاب‌کردن می‌نمود، این اعمال اغلب در برش‌نوم‌گاه (محل‌ی خاص برای تطهیر) انجام شده و در مراحل مختلفی شامل شستشو و طهارت با گمیز، خاک و آب انجام می‌شده است. همچنین در تطهیر ظروف، اجساد مردگان و بعد از سقط جنین، اتمام زن دشتان (عادت ماهانه) گمیز کاربرد داشته است (۱۵، ۱۷).

۱. **گاو:** واژه گاو که به شکل گئو (Gao) یا گئوش (Geus) در کتاب اوستا آمده، مفهومی گسترده داشته و شامل همه چهارپایان مفید نیز می‌شده است (۴). توجه به حیوانات سودمند تا جایی است که در گوش‌یشت کتاب یشت‌ها، درواسپا Drvaspa، گوش یا گائوش Gaush فرشته نگهبان و ایزدیار ستوران و چارپایان مفید، مورد ستایش قرار گرفته است (۱۶).

در اوستا، کرده بیست و یکم و در بندهش، گاو به عنوان نخستین جانور قلمداد و ستوده شده است (۳، ۱۲). گاو در بیشتر فرهنگ‌های کهن دنیا نقطه ثقل زندگی محسوب می‌شده، به طوری که ساعات مختلف روز را به «آغاز چرای گاوها»، «یوغ‌نهادن بر آن‌ها» و «از یوغ رهاکردن گاوها» تقسیم کرده بودند، حتی در مسیر راه، اثر سم گاو، میزان اندازه‌گیری چاله‌های آب بوده، همچنین ساخت زه کمان از

۱-۳. **برش‌نوم:** برش‌نوم (Barachnum) یا برش‌نوم، از جمله مراسم مذهبی و از آیین‌های تطهیر در زرتشت است که افزون بر پاکسازی جسم، بر تطهیر درون نیز دلالت دارد. در ایران باستان، با شیوع بیماری‌های واگیر یا بیماری‌های پُر مرگ، طبق آداب و سنن به عمل برش‌نوم متوسل می‌شدند، برش‌نوم، نوعی جداسازی بیماران بوده که پس از برطرف شدن بیماری، فرد را تطهیر می‌دادند (۳۲) در برش‌نوم، تک‌تک اعضای بدن ابتدا با گمیز و سپس توسط آب تطهیر می‌شده است (۱۳). برش‌نوم در محل برش‌نوم‌گاه، جایی بایر و بی‌حاصل، دور از آب و آتش و گیاه صورت می‌گرفته است. برش‌نوم‌گاه، محلی دایره‌ای، محصور و بدون سقف بوده که شیارها و گودال‌هایی با چینش خاص، جهت محصور کردن آلودگی داشته است. به گودال‌های نُه‌گانه، نُه مغاک می‌گفتند که امروزه نُه گودال منسوخ و نُه سنگ با اصطلاح «روی سنگ رفتن» مرسوم شده است. در این مراسم فرد جمعاً ۲۷ بار با ماده ضد عفونی‌کننده، شستشو داده می‌شد (۲۸).

برش‌نوم یا پلشت‌بری با گمیز، گاهی شامل مراسم دیگری، از جمله سه شور یا سی شور و نوشوه (Noshoveh) بوده است. سی شور، غسل و استحمامی بوده که طی آن تن مرد آلوده به منی و زن آلوده به خون حیض یا دشتان، توسط گمیز، مانند برش‌نوم، اما با شدت بیشتری تطهیر می‌شده است. در این مراسم موبد، برای تطهیر بیرونی، از سه وسیله نجاست‌زدا شامل گمیز و آب و شن، در ملاقه‌ای نُه گره‌ای با دسته‌ای بلند، نُه بار استفاده می‌کرده است. این مراسم هنوز در بین زنان زرتشتی کرمان، در جشن اسپندارمذ، ایزد پش‌تیبان زنان رواج دارد (۲۸).

نوشوه یا نُه شبه نیز از جمله تطهیرات با گمیز بوده و برای مسافرینی که قصد ورود به شهر یا آبادی را داشتند، انجام می‌شده است. مسافران، نُه شبانه‌روز به صورت قرنطینه، درون ساختمانی نزدیک دروازه شهر می‌ماندند، در این مدت، ضمن ممنوعیت در خروج، باید از مصرف غذاهای گوشتی و چربی دامی پرهیز و با قاشق در ظروف جداگانه‌ای از حبوبات و میوه‌جات استفاده می‌نمودند. همچنین در این ایام، هر روز سه

با ستایش خورشید، برابری می‌کرده است (۲۸-۲۷). از سویی در کتاب «ایران در زمان ساسانیان» آمده است که تنها چیزی که در تطهیر مؤثرتر از آب محسوب می‌شود، بول گاو است (۱۷) و در «ماتیگان گجستک ابالیش»، شستن دست با گمیز کفایت می‌کند و نیازی به شستشوی مجدد با آب را ندارد (۲۳). موارد کاربرد گمیز عبارتند از:

۱-۱-۲. **پادیاب‌کردن:** پادیاب بر وزن ماهتاب به معنی شستن و پاکیزه‌ساختن چیزها با دعاخواندن است. آیین پادیاب ساده‌ترین آیین طهارت است که به صورت روزانه چندین بار اجرا می‌شود (۲۹). پادیاب همان وضو است که در زمان ساسانیان و پیش از آن رواج داشته و شستن سر و اندام به پادیاب برای زنی که سقط جنین داشته، لازم بوده است (۳۰). پادیاب، آمیخته‌ای از آب روان پاک و پیشاب گاو است که مواد آمونیاکی و پلشت‌زدایی آن زیاد بوده و در آیین تطهیر و غسل، تن را با آن شستشو داده، سپس با آب گرمی که کهنه و مانده نباشد، استحمام می‌نمودند (۲۸). در سال‌های نُه‌چندان دور نیز زرتشتیان، آداب تطهیر و تغسیل را به روش سنتی باستانی رعایت کرده و اگر شیء یا انسان ناپاکی را لمس می‌کردند، به سرعت خود را تطهیر و غسل می‌نمودند (۳۱).

۱-۲-۲. **پلشت‌بری:** پلشت‌بری، عمل ضد عفونی‌کردن زمین، مسکن، لاشه و امثال آن‌ها از آلودگی بوده که در کتب مذهبی ایران باستان با نام یوژدائگری (Yaozdaθrgari) آمده است (۳۲)، این عمل در معنای وسیع میکروب‌زدایی و یا به عبارت کهن دیوزدایی به کار می‌رفته و شامل پلشت‌بری از زمین، تن، روان، لباس، ظروف و... در قالب نوعی درمان و گاهی با هدف پیشگیری و تطهیر استفاده می‌شده است. عوامل پلشت‌بری به دو دسته عوامل فیزیکی مانند آب، آتش (گرما) (۳۳)، آفتاب و سرما و عوامل شیمیایی یا یوژدائگری مانند مواد طبیعی ضد عفونی‌کننده، زور و هوم تقسیم می‌شدند (۳۱). همچنین از سرکه غلیظ یا اسید استیک، شراب یا به عبارت اوستا «مدها (Madha)»، گل سفیده یا کربنات دی‌کلسیم و بالاخره پادیاب کهنه یا ادرار گاو، به عنوان پلشت‌بر شیمیایی یاد شده است (۳۴).

یا حامل جنازه وی بوده‌اند نیاز به پلشت‌بری با گمیز را داشتند (۱۱، ۱۳).

۲-۱-۶. پوشاک و ظروف: تطهیر ظروف و پوشاک با گمیز مشمول دستورات خاصی است، در صورت آلودگی پوشاک به چیزی جز خون، مدفوع، منی و آنچه از گلو بیرون ریخته می‌شود با گمیز پاک می‌شود، به این ترتیب که پوشاک نخی شش بار و پوشاک چرمی سه بار با گمیز شسته شود (۲۴). در مورد ظروف، ظرف طلا: یک بار، نقره: دو بار، آهن: سه بار، فولاد: چهار بار، سنگ: پنج بار باید با گمیز شسته و سپس خاک‌مالی و بعد با آب شسته شود تا پاک گردد (۱۱، ۱۳، ۲۴).

۲-۱-۷. بیماری‌های روانی: گمیز در درمان بیماران روانی نیز کاربرد داشته است، در گفتگوی اهورامزدا با زرتشت در وندیداد، بدن و لباس بیمار باید بعد از نیایش مذهبی موسوم به «آشم و هو...» چهار بار با گمیز گاو اخته نشده و دو بار با آب پاک شستشو می‌شده است (۱۱).

۲. چگونگی استفاده از گمیز: برگزارکنندگان آیین تطهیر و برش‌نوم، برش‌نوم ده، پوژدانرگر (۱۱) و مرداشو (۱۳) بودند. برش‌نوم ده، می‌بایست مغ و روحانی زرتشتی باشد (۱۷)، فرد تطهیرکننده در شستشوی با گمیز باید روان دوست و راست گفتار و پرهیزگار باشد (۲۴)، قانون مقدس را تعلیم یافته و پارسا باشد و قوانین تطهیر را بداند. برای او، علاوه بر اجر اخروی، پاداش ارزنده‌ای بوده و باید با رضایت محل را ترک می‌کرده است (۱۱). آب و گمیز را در ظرفی به نام پادایبدان (۱۳) ترکیب و نگهداری می‌کردند. گمیز با چوبی که نه گره داشته با چمچه‌ای (ملاقه مانند) از جنس برنج یا سُرَب، بر سر فرد ناپاک ریخته می‌شد (۱۱). با توجه به متون بررسی شده، شستشو با آب و گمیز از شاخصه‌های مهم بهداشتی در ایران باستان جهت پاک‌ی و طهارت بوده است. آن‌ها با علم به خاصیت ضد عفونی‌کنندگی این ماده، در ابتدای روز و غسل‌های مختلف، با مخلوطی از آب و گمیز، خود را شستشو می‌دادند (۱۳)، البته استفاده از گمیز مختص دین زرتشت نبوده، بلکه در نزد آریایی‌های پیش از زرتشت نیز به عنوان ماده پلشت‌بر، مرسوم بوده است (۳، ۶). در اصل ایرانیان،

بار پادیاب زدایی نموده و سپس بسته به فصل، با آب روان سرد یا گرم خود را شستشو داده و «گاهان اوستا» را زمزمه می‌کردند (۲۸).

۲-۱-۴. زن دشتان، سقط جنین، زنا: یکی از اصلی‌ترین کاربرد گمیز در باستان در رابطه با زن دشتان (قاعدگی) و سقط جنین بوده است. دَخَشْتَه (Daxsta) به معنی زن حائض است و دشتان به پهلوی، خونی است که از زنان در ایامی معین هر ماهه روان می‌شود. این واژه به معنی داغ و نشان، آلت و ابزار نیز در «اوستا» آمده است. در فرگرد شانزدهم وندیداد، ضمن اشاره به تطهیر دشتان، بیان می‌دارد که اگر ایام زن دشتان بیش از نه شبانه روز شود، لازم است که مزدپرستان، جهت برش‌نوم‌دهی، زن را به برش‌نوم‌گاه و مَعَه «گودال» انتقال داده و پس از حفر سه گودال، در دو گودال نخستین، وی را با شاش گاو نر و در گودال سوم با آب شستشو و غسل دهند (۱۶).

همچنین به علت قداست آتش، اگر در زمستان، به علت سرما، زن دشتانی بخواهد خود را گرم کند، ابتدا باید دستان خود را با گمیز و سپس آب تطهیر کند و سپس به آتش نزدیک شود (۱۳). مایع مقدس نیرنگ، همان گمیز مخلوط با خاکستر آتشین بوده که طی مراسمی، توسط زنی که فرزند مرده به دنیا آورده، نوشیده می‌شد، چراکه زرتشتیان سقط جنین و فرزند مرده را نیز ناپاک و مستوجب پلشت‌بری می‌دانستند (۲۶).

از گمیز برای پاک‌ی از گناه زنا نیز، استفاده می‌شده است. در آیینی، زنان زانیه در آتشکده با گمیز شستشو می‌شدند تا پاک شوند، چنانچه جغرافی‌نگار معروف «ابن حوقل» درباره آتشکده منسریان (آتشکده‌ای در دشت شیراز) این چنین می‌نویسد: «در آیین زرتشتی اگر زنی حامله یا حائض زنا کند، پاک نمی‌شود، مگر اینکه بدین آتشکده بیاید و در نزد آتشبان و هیربد برهنه شود و او را با پیشاب گاو پاک گردانند» (۲۵).

۲-۱-۵. مردگان: نسا یا نسو به معنای جسد، در نزد زرتشتیان بسیار آلوده بوده، به گونه‌ای که حتی خانه متوفی ناپاک محسوب شده، لباس‌های متوفی و کسانی که در تماس با نسو

آموزه‌های بهداشتی و حتی پیشگیری از بیماری‌های منتقله از اجساد انسان و جانوران را می‌شناختند و در قالب آیین‌های مذهبی و یا روش‌هایی خاص، سعی در جلوگیری از انتقال بیماری داشتند (۷).

تحقیقات زیادی در ارتباط با آموزه‌های بهداشتی ایرانیان باستان به خصوص آیین‌ها و دستورات مذهبی زرتشتیان انجام گرفته است که نشان‌دهنده عدم مغایرت آن‌ها با دستورات بهداشتی امروزی است. مودی ضمن پژوهش‌های مختلف در رابطه با تطبیق دستورات پاکی زرتشتیان با آموزه‌های بهداشتی امروزی، استدلال می‌کند که آیین‌های تطهیر و دستورات پاکی که در آن زمان مرسوم بوده، با اصول بهداشتی جدید مغایرت زیادی نداشته است (۳۵). در سال‌های اخیر، نتایج تحقیقات پیرامون ادرار، نشان می‌دهد که ادرار گاو، حاوی ترکیباتی است که در تعادل عناصر بدن انسان بسیار مؤثرند، این ترکیبات می‌توانند در درمان بعضی از بیماری‌ها مانند آسم، فشارخون، دیابت، سرطان و حساسیت‌های پوستی مفید باشند (۳۶). در بسیاری از جوامع، از ادرار به دلیل وجود آمونیاک موجود در آن، به عنوان یک ماده ضد عفونی‌کننده استفاده می‌شده است (۳۷). در میان هندوان، پرکاربردترین پاک‌کننده، گمیز بوده، به طوری که ظرف مخصوصی برای نگهداری ادرار گاو مقدس داشتند و یا بومیان کالیفرنیا ترکیب ادرار و زغال را برای محافظت پوست در برابر تغییرات آب و هوایی به بدن مادران و فرزندان می‌کشیدند (۳۸). همچنانکه قالیباغان عشایر قبل از شروع کار، پشم‌ها را در گمیز می‌خوابانند که به نظر می‌رسد گندزدایی پشم‌ها قبل از استفاده، برای جلوگیری از سرایت بیماری سیاه‌زخم باشد (۷). علاوه بر آگاهی‌های خود ایرانیان از بهداشت و سلامت جمعی، در متون مذهبی نیز، بارها به این امر اشاره شده، چنانکه در «وندیداد» رعایت بهداشت، حفظ سلامتی و توصیه‌های لازم در به اجرا درآوردن این امر، به طور جداگانه‌ای آمده است. ایرانیان حتی از موضوع انتقال بیماری‌ها از هوا، آب و خاک آگاهی داشته به همین جهت، آلودن آتش، آب، خاک و گیاه ممنوع بوده است (۱).

با توجه به متون تاریخی و مذهبی ایران باستان، در اغلب موارد، شستشو با آب بعد از شستشو با گمیز آمده است. ظاهراً به دلیل تقدس بیش از حد آب در مذهب زرتشتیان و احترام زیادی که نسبت به پاک‌ماندن و جلوگیری از آلوده شدن آن داشتند، در بیشتر شستشوهایی که نیاز به چندین بار تکرار داشته از گمیز برای غسل و شستشو استفاده می‌کردند. در برخی موارد هم برای برطرف کردن نجاسات و شستشو در مراحل ابتدایی، علاوه بر ادرار گاو، ادرار گوسفند یا شیره بعضی از گیاهان کاربرد داشته است (۲، ۳).

هرچند بیشتر قوانین مربوط به آیین‌ها به خصوص مسائل پاکی و طهارت و احکام دیانت دین زرتشت با گذشت زمان، دستخوش تغییرات شده (۳۹)، ولی به نظر می‌رسد بعضی از قوانینی که در دوره پیش از زرتشت هم مرسوم بوده، در دوره زرتشت به عادت‌های عرفی - اجتماعی تبدیل شده است (۴۰). همچنین نقش و جایگاه مغان (روحانیون زرتشتی) در تنظیم احکام دین را در قالب اصول فقهی خشک و خسته‌کننده (۱۷) را نیز در دیدگاه‌های فلسفی تقدس آب و استفاده از گمیز در طهارت و پاکی، نباید بی تأثیر دانست.

در دین مقدس اسلام ادرار حیوانات چهارپای حلال گوشت پاک است، اما در زمره مطهرات (پاک‌کننده‌ها) قرار ندارد (۴۱). در برخی از متون طب سنتی هم دستوراتی در خصوص استفاده از گمیز ذکر شده، چنانکه ابن بیطار علاوه بر اینکه گمیز را پاک‌کننده و مؤثر در زخم‌های عمیق می‌داند، تأثیر آن را به نقل از دیسکوریدس در درمان آبله، عفونت گوش، بیماری‌های چشم چون رمَد و تاری و زخم‌های مرطوب سر نیز، یادآور می‌شود (۴۲). در «کامل الصناعه» هم از ترکیب گمیز با سایر گیاهان دارویی در درمان دل درد ناشی از سردی، بواسیر و گوش درد یاد شده است (۴۳).

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که پاکیزگی از مهم‌ترین مسائل در باور و اعتقاد ایرانیان باستان بوده است و آنان بر اساس جهان‌بینی خود احکام لازم‌الاجرای را در این خصوص

طاهره شاکری و سیدمحمد هاشمی‌مهر: جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر داده‌ها، تصویب نهایی نسخه آماده‌شده جهت چاپ.

جمال رضایی اوریمی: جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و تفسیر داده‌ها، انتخاب مجله و انجام امور مربوط به پذیرش مقاله، تصویب نهایی نسخه آماده‌شده جهت چاپ.

نویسندگان نسخه نهایی را مطالعه و تأیید نموده و مسئولیت پاسخگویی در قبال پژوهش را پذیرفته‌اند.

تشکر و قدردانی

ابراز نشده است.

تضاد منافع

نویسندگان هیچ‌گونه تضاد منافع احتمالی را در رابطه با تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله اعلام نکرده‌اند.

تأمین مالی

نویسندگان این پژوهش هیچ‌گونه حمایت مالی برای تحقیق، تألیف و انتشار این مقاله دریافت نکرده‌اند.

وضع کرده بودند. احترام به حیوانات، مخصوصاً گاو و استفاده از ادرار آن (گمیز)، تنها یک آیین و یا دستور مذهبی در ایران باستان تلقی نمی‌شده است. اعتقاد به دوبعدی بودن انسان و تطهیر ظاهر و باطن با استفاده از مطهرات گمیز، آب، خورشید، آتش، خاک از پیشینه کهن و درخشان ایرانیان خبر می‌دهد.

تاریخ پزشکی ایران باستان، در راستای به خدمت‌گیری آن در حال و آینده، اهمیت بسیاری دارد. این امر در مورد گمیز که بسیار بر آن تأکید شده و مصارف گوناگونی دارد، بیشتر جلوه می‌کند، هرچند گمیز با استناد به متون کهن باستانی و آیین‌های مذهبی زرتشتیان و باور ایرانیان باستان، ماده‌ای پلشت‌بر و پاک‌کننده و مظهر پاکی، طهارت تلقی می‌شده، ولی معمولاً در کنار آن شستشو با آب پاک هم مطرح بوده است و اغلب در بسیاری از متون کهن تاریخی و مذهبی، بعد از شستشو با گمیز، شستشوی با آب پاک آمده است. طبق شواهد مستند تاریخی و تحقیقات پژوهشگران، با اینکه نقش ضد عفونی‌کنندگی گمیز قابل انکار نیست، ولی در جوامع علمی امروز آن را در زمره ضد عفونی‌کننده‌ها مطرح نمی‌کنند. همچنین در دین اسلام نیز با اینکه گمیز و (ادرار گاو) پاک است، ولی ماده‌ای تطهیرکننده محسوب نمی‌شود؛ از طرفی آب هم که در زمره مطهرات قرار دارد، ماده‌ای ضد عفونی‌کننده تلقی نمی‌شود، لذا پیشنهاد می‌گردد تحقیقات عملی و آزمایشگاهی بیشتری در جهت تأیید و یا رد خاصیت پاکی و یا ضد عفونی‌کنندگی گمیز توسط متخصصان مربوطه صورت گیرد، شاید بتوان با این‌گونه تحقیقات نظریه جدیدی را مطرح نمود.

مشارکت نویسندگان

سیده زهرا آدابی‌نیا: ایده اولیه مطالعه، تهیه پیش‌نویس پژوهش، تحلیل و تفسیر داده‌ها، تصویب نهایی نسخه آماده‌شده جهت چاپ.

References

1. Hatami H. Contemplate in Ancestral Medicine. Tehran: Arjmand; 2004. p.26. [Persian]
2. Fazilat F. Dinkard. Tehran: Farhang-e Dehkhoda; 2002. p.11-129. [Persian]
3. Doostkxah J. Avesta The oldest poems of Iranians. Tehran: Morvarid; 2008. p.2. [Persian]
4. Afifi R. Iranian mythology and culture in Pahlavi writings. Tehran: Toos; 1995. p.660. [Persian]
5. Yahaghi M. Culture of myths and fictional allusions in Persian literature. Tehran: Farhang-e Moaser; 1990. p.968. [Persian]
6. ZarrinKoob A. Times: History of Iran from the beginning to the fall of the Pahlavi dynasty. Tehran: Sokhan; 2015. p.1018. [Persian]
7. Elgood CL. A medical history of Persia and the eastern caliphate from the earliest times until the year a.d. 1932. Tehran: Eghbal; 1973. p.35. [Persian]
8. Kaviani Pooya H. Medicine and the evolution of treatment in ancient Iran. MHJ. 2010; 3(2): 68-98. [Persian]
9. BehnamFar M, Aboee Mahrizi N. Medicine and Sanitary-Remedial Methods in Old Iranian Texts. PDTSJ. 2013; 1(9): 23-52. [Persian]
10. Sangari E, Ranjbar F. Study and Review of Indicators of Personal Sanitation in Sasanian Period and Aims and Reasons for Applying the Indicators. IJME. 2019; 12(1): 110-126. [Persian]
11. Darmesteter J. Collection of laws of Zoroaster or Vandidad Avesta. Tehran: Donyay-e Ketab; 2003. p.276-288. [Persian]
12. Dadeqi F. Bondahesh. Tehran: Toos; 1990. p.89. [Persian]
13. Mazdapoor K. Shayest va Nashayest. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies; 2011. p.67-69. [Persian]
14. Durant WJ. History of civilization (Orient, the cradle of civilization). Tehran: Enghelab-e Eslami; 1991. p.567-568. [Persian]
15. Ashtiyani SJ. Zarathustra: Mazdisna and the government. Tehran: Sahami-e Enteshar; 2015. p.357. [Persian]
16. Razi SH. Vandidad. Tehran: Behjat; 2006. p.846-848. [Persian]
17. Christensen AE. Iran during the Sassanids. Tehran: Donyay-e Ketab; 1998. p.174, 211, 512. [Persian]
18. Mokhtarian B. The comparative study of the motif of a bull in Iranian mythology. Name-ye Farhangestan. 2008; 10(2(38): 125-135. [Persian]
19. Tajbakhsh H. History of Veterinary Medicine in Iran: Ancient Iran. Tehran: University of Tehran; 2006. p.474. [Persian]
20. Bartholomae C. Altiranisches Wörterbuch. Strassburg: Verlag Von Karl J Trubner; 1904. p.483.
21. Ibn Khalaf Tabrizi M. Borhan Ghatea. Tehran: Amir Kabir; 1983. p.1835. [Persian]
22. Dehkhoda AA. Dehkhoda Dictionary. Tehran: University of Tehran; 1998. p.14. [Persian]
23. FarrokhZadan A. Matikan Gojastak Abalish. Tehran: Hirmand; 1997. p.29-31. [Persian]
24. Orang M. Sad Dar (A selection of Zand and Pazand writings). Tehran: Rasti; 1958. p.109. [Persian]
25. Gignoux P. ArdavirafName. Tehran: Moein; 1993. p.1. [Persian]
26. Huart C. Iran and Iranian Civilization. Tehran: Amir Kabir; 2000. p.215. [Persian]
27. Poordavood E. Avesta Nameh, Minooi Zoroastrianism. Tehran: Foroohar; 1974. p.33. [Persian]
28. Sorooshian J. Water, Bath and Cleanliness Among The Zoroastrians Of Iran. Tehran: Makan; 1996. p.140. [Persian]
29. Windfuhr G, Choksy JK. Purity and Pollution in Zoroastrianism: Triumph Over Evil. International Journal of Middle East Studies. 1992; 3(24): 536-537.
30. Ibn Khalaf Tabrizi M. Borhan Ghatea. Tehran: Nima; 2000. p.180. [Persian]
31. Nass JB. Comprehensive History of Religions. 3rd ed. Tehran: Pirooz; 1975. p.321. [Persian]
32. Najmabadi M. History of Iranian Medicine. Tehran: Honarbakhsh; 1962. p.246. [Persian]
33. Kaviani Pooya H. Medical history of ancient Iran. Tehran: Almaei; 2014. p.117. [Persian]
34. Khodabakhshi S. Medicine in Ancient Iran. Tehran: Rasti; 1953. p.62. [Persian]
35. Modi JJ. The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees. Bombay: British India Press; 1922. p.87-90
36. Jain N, Gupta V, Garg R, Silawat N. Efficacy of cow urine therapy on various cancer patients in Mandsaur District, India-A survey. International Journal of Green Pharmacy (IJGP). 2010; 4(1): 29-35.

37. Boyce M. Encyclopaedia Iranica. New York: Bibliotheca Persica Press; 2003. p.17.
38. Bourke J. Scatalogic Rites of All Nations. Washington: Kessinger Publishing; 1891. p.112-201.
39. Mazdapoor K. Continuation of ancient customs in contemporary Zoroastrian traditions in Iran. Farhang magazine. 2004; 49-50: 147-180. [Persian]
40. Boyce M. History of Zoroastrianism. Tehran: Toos; 1996. p.121. [Persian]
41. Khamenei SA. Illustrated teaching of rulings .preparation and arrangement: Atlas Institute of Shiite History. Tehran: Fiqh Rooz Publishing; 2020. Question: 84. [Persian]
42. Ibn Bitar. Aljamea le Mofradat Adviyeh va Aghziyeh. Egypt: Boolaq; 1874. Vol.1 p.124. [Arabic]
43. Ahwazi Majoosi AIA. Kamel o-Sanaat Tebbiye. Egypt: Boolaq; 1877. Vol.2 p.135. [Arabic]